

Les noves formes d'ocupació i de treball i els seus mecanismes de regulació: una anàlisi de la literatura

Andreu Lope Peña

Francesc Gibert

Membres del Grup d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT)

Departament de Sociologia

Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen: El artículo analiza la literatura realizada en España sobre las nuevas formas de empleo y de trabajo y sus mecanismos de regulación desde un doble ángulo. En primer lugar, considerando las diversas temáticas relacionadas con el objeto de análisis a fin de dar cuenta del conjunto de fenómenos y procesos que lo condicionan, así como el número de publicaciones que tratan sobre cada tema específico. Y en segundo lugar, intentando introducir los ejes clave que nos sirven para englobar las principales contribuciones teóricas y descriptivas.

Abstract: *This article analyzes the literature produced in Spain on new forms of employment and work and their mechanisms of regulation since a double perspective. First, taking into consideration the diverse subjects related with the analysis object in order to expose the phenomena and processes that condition it, as well as the number of publications that are about each specific subject. Second, trying to introduces the key axes that permits us to englobe the main theoretical and descriptive contributions.*

1. Introducció

L'article és el resultat d'una anàlisi de la literatura sobre les noves formes d'ocupació i de treball (NFOT, d'ara endavant) i els seus mecanismes de regulació a Espanya, portada a terme pel Grup d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball del Departament de Sociologia de la UAB. Aquesta anàlisi es va fer dins el marc de la primera fase de la recerca «Local Level Concertation: The possible role of social partners and local level institutions in regulating the new forms of employment and work». La recerca és un projecte TSER de la Direcció General XII de la Comissió Europea, de la qual formen part l'Istituto di Ricerche Economiche e Sociali della Lombardia (IRES Llobardia Itàlia), centre que coordina la investigació, el Centre de Recherche sur la Politique, l'Administration, la Ville et le Territoire (CERAT, França), l'Industrial Relations Research Unit (IRRU, Anglaterra) i l'Institut für Sozialforschung und Sozialwirtschaft (ISO, Alemanya). El document que aquí presentem és una versió reduïda de l'informe final, especialment pel que fa referència a la regulació a escala local, aspecte que interessa particularment en aquesta recerca i que en el present article té menys rellevància.

A tall d'introducció, val a dir que quan parlem de NFOT fem referència a aquelles formes ocupacionals i d'organització del treball que presenten uns trets diferents dels característics del període regit pel model de producció en sèrie fordista i els mecanismes de protecció laboral que s'hi relacionen, com són ara, principalment, el treball eventual, el treball a temps parcial, el treball a través del prestamisme laboral i el treball autònom, pel que fa referència a les noves formes d'ocupació, i la flexibilitat funcional, el treball en equip o la variació de jornada, si ens dirigim a les noves formes d'organització del treball. Per la seva banda, per mecanismes de regulació entenem a grans trets les intervencions dirigides a les NFOT resultants de la coordinació de les interaccions entre els agents socials.

2. Consideracions generals

L'anàlisi de la literatura produïda a Espanya durant l'última dècada sobre les NFOT, respecte als elements que n'expliquen la configuració i de forma específica sobre els mecanismes de regulació que n'han condicionat el desenvolupament, requereix tenir presents diverses premisses. Així, hi ha raons d'ordre històric i raons d'ordre teòric-analític que permeten assenyalar que els diferents aspectes

tractats en l'anàlisi de la literatura s'emmarquen en debats més amplis que la temàtica que aquí ens interessa.

Això implica que bona part de la literatura més important tracta temàtiques de caràcter més global, com per exemple els factors explicatius dels processos de reestructuració empresarial duts a terme des de mitjan anys setanta, i només en un segon nivell s'analitzen les dimensions que sustenten les explicacions que es donen entorn dels processos d'abast més ampli. Això s'esdevé fins i tot en alguns dels textos que presenten un gran interès per a nosaltres, com són ara els de Castillo (1996), Martín Artiles (1997b), Palacio (1997) o Miguélez i Prieto (1991 i 1999). D'aquesta manera, l'anàlisi que fem respecte a la producció científica sobre les NFOT s'ha basat principalment en aquells textos que en el segon nivell indicat tracten de forma detallada els aspectes que ens interessin. Hem exclòs la literatura que ho fa de manera secundària i se centra en perspectives analítiques més generals. Per això dels més de quatre-cents textos que vam seleccionar després de la revisió de la literatura, n'hem inclòs solament una mica més d'una tercera part en l'anàlisi específica que desenvolupem en aquestes pàgines. Textos que, en la seva pràctica totalitat, s'emmarquen dins les disciplines de la sociologia del treball, l'economia laboral i el dret laboral. Cal remarcar que el tractament del nostre objecte d'estudi des de diverses disciplines enriqueix el debat i el coneixement que se'n té.

D'altra banda, convé subratllar que, tot i que la nostra anàlisi se centra a Catalunya, els textos estudiats fan referència a diverses comunitats autònomes espanyoles o al conjunt de l'Estat. Malgrat que Catalunya tingui característiques pròpies respecte al teixit productiu i empresarial i a alguns trets del mercat de treball, les característiques comunes amb el conjunt espanyol són tantes, que les investigacions i reflexions a escala estatal són perfectament vàlides per al cas català.

Assenyalàvem al començament d'aquestes consideracions generals que hi ha diversos tipus de raons que fan que la temàtica que analitzem aparegui en la literatura dins el marc d'objectes d'estudi més globalitzadors. Vegem-les, encara que breument, de més a la vora.

Raons d'ordre històric. Les polítiques d'ocupació dissenyades des de l'Administració a partir dels primers anys vuitanta incideixen fortament en la flexibilització laboral i, sovint, en la precarització de l'ocupació. Incideixen també en el procés de negociació col·lectiva i en els mecanismes de concertació social en el seu nivell més *macro*. Aquesta incidència ha condicionat en gran manera les relacions la-

borals afavorint el desenvolupament de les noves formes d'ocupació i –tot i que amb menys pes– d'organització del treball, en què la interacció entre els agents socials ha quedat relegada i en canvi s'han prioritzat les estratègies empresarials.

Uns altres factors han actuat també com a elements determinants en aquest sentit. Així, l'opció de potenciar la flexibilitat laboral se situa com un dels eixos clau per a la definició de les polítiques d'ajust macroeconòmic seguides pels successius governs de l'Estat. Amb èmfasis poc diferenciats, els governs tant de tall socialista com conservador han seguit aquella línia. El govern autonòmic català, dins el marc de les seves competències, també ho ha fet.

Les polítiques d'ajust es desenvolupen i s'apliquen des de finals dels anys setanta per afrontar la crisi econòmica que des de pocs anys abans es detecta en els països de l'entorn més immediat. El seu punt de partida és que la flexibilitat laboral constitueix un criteri conseqüent amb els objectius, més generals, de les polítiques de tipus monetari i fiscal per frenar la inflació i, en un segon ordre, per afrontar un atur creixent durant molts anys i que es manté encara avui en unes xifres elevades. Amb tot això, es configura un model de relacions laborals sotmès, o almenys clarament subordinat durant els primers anys de la transició, a les directrius de l'arena política (Espina, 1991a i 1991b), en una estructura econòmica dominada per sectors bàsicament intensius pel que fa a mà d'obra i que presenten una posició secundària en la divisió internacional de la producció i del treball.

Raons de perspectiva teòrica. En aquest ordre, l'anàlisi de la literatura espanyola produïda als últims anys presenta una sèrie d'aspectes comuns i d'acords o coincidències:

a) S'observen aproximacions similars a les definicions i continguts de les NFOT en autors que responen a posicions teòriques heterodoxes respecte als paradigmes neoclàssics o funcionalistes dominants en l'àmbit econòmic i sociològic. Des d'aquestes posicions heterodoxes, però de gran pes en la perspectiva teòrica espanyola, les relacions socials de treball que tenen a veure amb les noves formes d'ocupació comporten canvis en la durada i l'extensió temporal dels contractes laborals, en la jornada de treball i en la presència de relacions laborals basades progressivament en el contracte mercantil. Per la seva part, les noves formes d'organització del treball configuren formes de realització del treball efectiu adaptables a les noves dinàmiques d'organització productiva i empresarial, donant lloc a polítiques organitzatives i laborals que trenquen (però només par-

cialment) amb les que eren paradigmàtiques dels criteris propis del període taylorià-fordista. En general, els efectes que presenten aquelles noves formes d'organització del treball i, molt més clarament, les noves formes d'ocupació, tendeixen a valorar-se de forma negativa; sense que deixin de constatar-se en els estudis que tracten el tema algunes tendències positives en la seva concreció.

b) Com un dels factors clau per entendre les NFOT, hi ha el desenvolupament d'una anàlisi progressivament complexa del mercat de treball. Aquesta lectura permet considerar els elements principals del sistema productiu, les característiques de l'estructura politicoinstitucional definidora de les relacions laborals i els trets més definitoris de la força de treball. En aquest últim cas, destaca especialment l'estudi dels tipus i fonts de mobilització a què poden accedir els diferents col·lectius i el risc diferenciat d'exposició a l'atur i a la precarització que cadascun presenta.

c) Des de la crisi del debat entorn de les peculiaritats (nombroses en el cas espanyol) del model neocorporatista, assistim a un tipus d'aproximacions fonamentalment descriptives dels elements institucionals que donen compte de la configuració i el funcionament de les relacions laborals; una tendència que no deixa d'ésser contradictòria, si hom considera que les NFOT són un fenomen important a explicar també des de factors de tipus institucional.

D'altra banda, de l'anàlisi de la literatura s'aprecien divergències entorn de:

a) Les diferents preocupacions i èmfasis dominants en cada disciplina, tot i que es desenvolupin sobre un mateix objecte d'estudi. Així:

- L'economia laboral es preocupa de la refutació de la perspectiva neoclàssica, sobretot pel fet de rebutjar les anàlisis de l'atur que l'entenen com un fenomen lligat estrictament a la rigidesa dels mercats de treball.

- La sociologia del treball s'interessa per refutar les nombroses lectures dels canvis en la relació salarial fordista i en l'organització del treball, que segueixen de manera simplista enfocaments analítics específics (models de l'empresa flexible en forma de xarxa, model de l'especialització flexible, toyotisme i *lean production*, etc.). En aquest sentit, se subratlla la importància de l'àmbit de l'empresa com a unitat d'anàlisi fonamental per interpretar els trets de les noves formes d'organització de la producció i les particularitats que presenta l'estructuració dels mercats de treball interns i externs a l'empresa.

b) En les investigacions es detecten divergències, segons que es dirigeixin a remarcar més les variables institucionals o les estructurals, o bé es basin en anàlisis empíriques fetes sobre el terreny mateix dels centres de producció.

c) En les nocions i valoracions dels processos de concertació social (Espina, 1991b i Roca, 1991 són un exemple d'aquesta divergència) i en les de l'estructuració dels mercats de treball (Recio, 1994a i 1999 i Ruesga, 1997, en són un altre exemple).

3. Anàlisi de la literatura sobre les noves formes d'organització del treball i els seus mecanismes de regulació

Estructurarem l'anàlisi en dos grans apartats: en el primer, i d'una manera breu, la literatura es tracta en termes quantitius; en el segon, l'estudiem en funció dels grans eixos estructuradors que hem detectat en la producció científica espanyola. Amb aquesta doble finalitat es pretén fer un primer pas per tractar la racionalització científica sobre les NFOT i els seus mecanismes de regulació produïda a Espanya a partir dels estudis més importants, tot exposant els autors, les disciplines i les teories d'ampli abast més comuns i els objectes d'estudi més tractats.

3.1. El pes de la literatura respecte a la nostra tipologia

Com el conjunt d'equips que integren la investigació, hem desenvolupat l'anàlisi de la literatura entorn de quatre grans àmbits, cada un dels quals inclou diverses dimensions:

- a) el desenvolupament de les NFOT;
- b) els efectes de les NFOT;
- c) les reaccions i noves estratègies dels actors davant els efectes de les NFOT;
- d) els experiments i l'establiment de noves normatives i formes de regulació.

Dels més de quatre-cents textos tractats, n'hem escollit cent seixanta-vuit per la seva importància respecte a les qüestions que investiguem. En termes quantitius, i considerant només que els temes hagin estat tractats de manera central o rellevant, la literatura sobre el nostre objecte d'estudi i segons la nostra tipologia d'anàlisi presenta les dades que es reflecteixen en la taula següent.

Nombre de documents que tracten sobre temàtiques relacionades amb les noves formes d'ocupació i de treball i els seus mecanismes de regulació

Documents	168
a. El desenvolupament de les NFOT	105
a.1 El procés de desenvolupament	102
a.2 Les formes adoptades	83
b. Els efectes de les NFOT	70
b.1 Efectes positius esperats	
b.2 Efectes positius observats	44
b.3 Efectes negatius/perversos esperats	
b.4 Efectes negatius/perversos observats	70
c. Reaccions i noves estratègies dels actors davant els efectes de les NFOT	135
c.1 Reaccions dels treballadors	58
c.2 Reaccions dels empresaris	77
c.3 Orientacions i estratègies dels sindicats i d'altres representants dels treballadors	86
c.4 Orientacions i estratègies de les associacions d'autònoms i d'altres nous agents representatius	9
c.5 Orientacions de les institucions a escala local	24
d. Experiments i establiment de noves normatives i formes de regulació	110
d.1 La influència de les pressions i de les directrius comunitàries	36
d.2 La influència de la nova legislació, dels pactes socials, dels acords tripartits i dels acords col·lectius a escala estatal	83
d.3 Cerca de noves regulacions a l'empresa	30
d.4 Cerca de noves regulacions en el nivell local, externes i limitrofes a les empreses	30

Podem dir que, en general, s'aprecia una gran importància de la producció científica dirigida a explicar la influència de les polítiques d'ocupació en la flexibilització del circuit de l'ocupació i a analitzar els processos de negociació col·lectiva centralitzada i de macroconcertació (molt particular en el cas espanyol) predominants durant bona part dels anys vuitanta. Abunda, doncs, la literatura dirigida als elements institucionals en el desenvolupament de les noves formes d'ocupació, i també aquella que es refereix als tipus d'acords i a la con-

certació social orientada a tractar l'ocupació. La primera es caracteritza per un esforç descriptiu respecte a l'evolució i sentit de la normativa laboral, mentre que la segona destaca els efectes perversos de les maneres en què s'han anat concretant les noves formes d'ocupació i tracta també les reaccions dels actors de les relacions laborals i les experimentacions sobre nous acords, sobretot a escala estatal.

En canvi, l'anàlisi de les variables estructurals o els estudis centrats en àmbits més *micro* (com ara l'empresa, el sector o el territori) que intenten combinar la pluralitat empírica i l'aspiració de generalització, és una àrea de menys pes en la literatura espanyola. Més concretament, convé ressaltar diverses qüestions:

a) Hi ha un pes menor d'estudis que tractin específicament els efectes de les NFOT. A més, tots els autors que s'ocupen d'aquesta qüestió destaquen els efectes negatius i són molts menys els que consideren també la presència d'aspectes positius. D'això es dedueix que hi ha un acord considerable en l'existència d'aspectes clarament negatius per a les empreses, però sobretot per als assalariats, derivats d'aquells fenòmens. Per això aquests efectes són menys estudiats, per sabuts, i se'n parteix com un fet constatat.

b) S'adverteix una gran presència de treballs sobre les reaccions i noves estratègies dels actors davant els efectes de les NFOT, sobretot els que donen compte de les reaccions dels sindicats, si bé cal advertir que no sempre es distingeix amb claredat entre les reaccions i/o estratègies dels treballadors i dels seus representants. D'altra banda, és també important la presència d'estudis sobre estratègies empresarials. En aquest sentit, hi ha un cert acord a considerar que les estratègies sobre les NFOT es dissenyen i es concreten des de les direccions empresarials, i que els treballadors i els sindicats actuen de forma reactiva –i no sempre– davant la seva imposició.

c) En l'anàlisi dels experiments i l'establiment de noves normatives, destaca l'estudi de la influència de la concertació social i de la negociació col·lectiva centralitzada (incloent aquí la negociació sectorial per al conjunt espanyol). El nombre de documents que tracten la influència de les directrius de la Unió Europea no és menyspreable, però és clarament minoritari. També presenten un pes relativament escàs els treballs sobre el nivell local, si bé als últims anys tendeixen al creixement.

d) El pes dels estudis basats en els centres de treball és minoritari, tot i l'interès que teòricament tots els científics socials els atribueixen. A més, bona part d'aquests estudis se centren en un nombre limitat d'autors (per exemple, Miguélez, Alòs, Lope i Martín Artiles), integrants gairebé tots del nostre grup d'investigació, el QUIT.

e) Són quasi inexistent els estudis que abordin les estratègies i reaccions dels nous actors socials o dels seus representants. Aquest és, sens dubte, un buit important. Però és un buit que s'explica, en part, per l'escassa o nul·la articulació a Espanya i a Catalunya d'aquests nous actors socials, com són ara els autoocupats o els aturats.

3.2. Els tres eixos estructuradors de la producció científica espanyola sobre el tema

En aquest apartat tractem de considerar la pertinència dels diferents textos als objectes d'estudi de diverses disciplines i programes d'investigació, especialment aquells que poden distingir els sociòlegs dels juristes i dels economistes experts en l'àmbit del treball, tot i que, com hem indicat, aquesta distinció no sempre és clara. Es tracta també d'agrupar les investigacions fetes a partir de les preocupacions que les guien. Per aconseguir de manera més rigorosa l'aproximació a la literatura sobre les NFOT i els mecanismes que les regulen, l'anàlisi de la informació produïda a Espanya s'emmarca en tres grans eixos:

- el que estudia els elements i efectes institucionals que donen compte de les NFOT;
- el que es basa en els factors, efectes i condicionants estructurals;
- les anàlisis (més microfonamentades) que assenten les seves bases en els centres de treball.

En cadascun d'aquests tres eixos observarem els tipus d'interrogants que es volen respondre, l'evolució del debat generat i els principals resultats obtinguts.

3.2.1. Influència dels elements i efectes institucionals sobre les noves formes d'ocupació i de treball i els seus mecanismes de regulació

Després de la gran importància del debat teòric (avui ja quasi abandonat) sobre el neocorporativisme i sobre els processos de concertació social de tipus *macro* que es donen a Espanya durant els anys vuitanta, l'anàlisi dels fenòmens institucionals s'ha fet des d'aleshores més en termes descriptius que no pas teòrics o explicatius.

Tipus d'interrogants

L'anàlisi del procés de configuració de les noves formes d'ocupació ha estat l'objecte d'estudi més tractat; molt més sens dubte que el de

les noves formes d'organització del treball, tema que queda més allunyat d'aquesta perspectiva. Durant els anys vuitanta, la producció científica ha emmarcat la seva anàlisi d'aquest punt dins el debat, més ampli, sobre la temàtica del neocorporativisme, i ha estat protagonitzada per especialistes en dret del treball (Baylos, 1999; Espina, 1991; Ojeda Avilés, 1989), per bé que sociòlegs i economistes han intervingut també en la discussió (Roca, 1993). Des del començament dels anys noranta, els estudis s'han centrat en la incidència de les polítiques d'ocupació i en l'evolució de la normativa laboral vers noves formes d'ocupació (Falguera, 1991; Recio, 1998; Palacio i Cachón, 1999; Falguera i Del Rey, 1999). Amb menys pes, s'han desenvolupat treballs sobre els diversos tipus d'interacció concertada entre els agents socials (meso i microconcertació, negociació col·lectiva centralitzada i descentralitzada) que influeixen de manera important en els trets que van adquirint les noves formes d'ocupació. Experts en sociologia del treball i en economia laboral (Ochando, 1994; Bilbao, 1996; Alonso y Blanco, 1999) han estat protagonistes en el desenvolupament d'aquestes temàtiques.

Evolució del debat, temes d'investigació i situació actual

La centralitat atribuïda a les noves formes d'ocupació s'enquadra en condicionants històrics propis del sistema polític espanyol hereu de la transició democràtica. Uns condicionants que configuren dos marcs institucionals relativament diferents i, per tant, dues àrees temàtiques d'anàlisi distintes.

D'una banda, l'estudi de la concertació social, la legislació laboral i la negociació col·lectiva centralitzada, dins el marc d'un intercanvi de tipus polític els objectius del qual es concreten en: moderació salarial com a eix de la política de rendes; flexibilització de les modalitats d'ocupació i dels canals associats (contractació, acomiadaments, etc.) com a guia de la política laboral; concreció legislativa dels mecanismes de representativitat i drets d'acció sindical, i delimitació dels paràmetres de la política social. Aquests tipus d'estudis es duen a terme des de finals dels anys setanta i al seu costat podriem incloure també algunes aportacions destinades a tractar les lògiques de l'acció col·lectiva (Miguélez i Prieto, 1991; Jordana, 1994).

D'altra banda, des del començament dels anys noranta les anàlisis es decanten cap als nivells i continguts dels mecanismes plurals de concertació que van establint-se a Espanya (Ojeda, 1990; Solans, 1995). Creix el pes dels estudis sobre polítiques actives d'ocupació i entorn de les clàusules d'ocupació en la negociació col·lectiva, dins un marc de creixent descentralització dels convenis (Sala, 1996; García Murcia, 1998a i 1998b; Del Rey Guanter, 1998; Martín Arti-

les i Alòs, 1999, etc.). S'observa, al mateix temps, un desig més gran d'apropar-se a la interacció entre els actors en les relacions laborals des d'una òptica més microfonamentada a partir de l'empresa (Miguélez, 1991, 1995 i 1999; Lope i Alòs, 1999).

Aportacions i resultats de la investigació

En aquest eix, hi ha un gran nombre d'estudis sobre l'atur i sobre les polítiques d'ocupació i polítiques socials destinades als aturats i a col·lectius desfavorits en el mercat de treball. Més concretament, de les investigacions desenvolupades s'obtenen els resultats següents:

a) La concertació social centralitzada (amb els acords socials a Espanya fins a mitjan anys vuitanta) ha estat vista com un mecanisme de suport a les estratègies de flexibilització laboral seguides per l'empresariat i potenciades per l'acció legislativa i governamental. Estratègies i polítiques que, per un altre costat, han estat determinants per a l'aparició de noves formes d'ocupació (Roca, 1993). Des d'una altra perspectiva, la concertació es veu com una etapa necessària per a la consolidació dels agents socials i del mateix marc de relacions laborals. I s'entén també que va servir per desenvolupar polítiques de renda i laborals d'acord amb les exigències dels canvis econòmics i productius (Espina, 1991b).

b) Des del començament dels anys noranta es constata una descentralització creixent de la negociació col·lectiva i unes clares tendències a l'*empresarització* de les relacions laborals (Miguélez, 1995), caracteritzada per la importància que està adquirint l'empresa per sobre de la negociació col·lectiva sectorial en la regulació de les condicions d'ocupació, mentre que, fins ben entrats els anys vuitanta, s'havia prioritzat la negociació col·lectiva centralitzada. Al mateix temps, els estudis mostren una autonomia creixent dels sindicats i de les organitzacions empresarials en la definició de les seves estratègies, qüestió que també ha estat important per a l'actual configuració de les noves formes d'ocupació.

c) Respecte a la influència de les directrius de la Unió Europea, cal dir que aquestes es reflecteixen en diversos àmbits de les relacions d'ocupació espanyoles. Un d'ells és el dels *Planes Nacionales de Empleo*, que segueixen els acords de la cimera de Luxemburg. Fins ara, se n'han implementat dos, el del 1998 i el del 1999, valorats de forma diversa: matisadament positiva per les organitzacions empresarials i negativa pels sindicats (Alòs, Lope i Martín Artilles, 1999); plans que en els seus objectius segueixen les orientacions comunitàries. Sobre les influències de les directrius comunitàries en

les relacions laborals espanyoles, els investigadors subratllen les següents:

– Han propiciat un canvi en l'orientació de les polítiques d'ocupació, potenciant les polítiques actives, progressivament amb més pes que les de tipus passiu.

– Han potenciat la tendència a flexibilitzar l'ocupació. L'exemple més rellevant és la reforma del contracte a temps parcial de treball estable.

– En canvi, no s'han potenciat mesures de política industrial i tecnològica complementàries als *Planes Nacionales de Empleo*; mentre que els esforços dedicats a la formació professional i a la formació ocupacional i continua ja es desenvolupaven, de manera que les directrius comunitàries no fan sinó reforçar les tendències existents.

– Es detecten també directrius europees que es traslladen a la legislació laboral, però que tenen una aplicació escassa. És el cas, per exemple, dels permisos per maternitat i, en especial, dels compromisos per facilitar la constitució de «comitès d'empresa europeus»; qüestió aquest última particularment endarrerida a Espanya a causa de les reticències empresarials.

d) El desenvolupament de polítiques territorials d'ocupació és un altre dels àmbits d'interès de les investigacions, i es relaciona amb el punt anterior en la mesura que, per exemple, el desenvolupament de *nous filons d'ocupació* (en l'àmbit dels serveis de proximitat, millora dels habitatges, oci, atenció al medi ambient, etc.) es vol impulsar com a orientació de la Unió Europea i a Espanya es concreta en accions i projectes a escala local. Aquests projectes, subvencionats per la Unió Europea o per les comunitats autònomes, s'impulsen des de fa pocs anys i la seva incidència és encara escassa, tot i que creixent. Solen desenvolupar-se (Pactes Locals per a l'Ocupació) en termes de *mesoconcertació*, a partir d'un acord entre el municipi i les organitzacions empresarials i sindicals locals (EIRO, 1997). Els problemes de coordinació, el fet de sobreposar aspectes normatius i de competències i l'escassa estructuració dels agents socials solen ésser els problemes més comuns d'aquesta forma d'actuació sobre l'ocupació (Martín Artiles, 1997; Ochando, 1994). En un àmbit més ampli, la pràctica totalitat de les comunitats autònomes han desenvolupat també iniciatives (ajudes econòmiques, assessorament o formació) sovint lligades a les orientacions comunitàries i dirigides principalment a col·lectius amb dificultats d'inserció ocupacional: joves, dones, aturats, aturats de llarga durada, etc. (EIRO, 1998).

3.2.2. Factors i efectes estructurals: els condicionants del sistema productiu, de l'atur i de la precarietat laboral

El debat teòric, i també de caràcter polític, sobre les vinculacions entre el funcionament de les relacions laborals i determinades variables macroeconòmiques ha estat un bloc important d'aspectes tractats des d'aquest eix. L'anàlisi, en termes dicotòmics, subordinació vs. autonomia de les relacions laborals respecte a l'àmbit polític, forma igualment part d'aquest bloc, com també l'anàlisi de l'atur i de l'estructura del mercat de treball a Espanya a partir de factors marcadament estructurals i sovint de tipus econòmic. L'estudi de les noves formes d'ocupació ha estat l'altre bloc que centra l'interès dels estudis que s'inclouen en aquest eix.

Tipus d'interrogants

Una part dels treballs que aquí s'emmarquen analitzen el mercat de treball en un diàleg entre els pressupòsits neoclàssics i altres aportacions. En algunes ocasions, es tracta de subratllar la no adequació de l'anàlisi del mercat de treball en termes de situació d'equilibri parcial; en d'altres, es refuten de forma radical i general les premisses neoclàssiques, al mateix temps que s'argumenta i es remarca la importància creixent (també en termes d'estudis empírics) de les noves formes d'ocupació per a l'anàlisi de la relació ocupació/atur i com a mecanismes de precarització laboral. En tots aquests terrenys assistim a una presència destacada d'experts en economia laboral i en sociologia del treball, i si bé es constata una certa divisió del treball entre economistes i sociòlegs, també s'observen enfocaments comuns i fins i tot estudis amb una considerable interdisciplinarietat.

Evolució del debat

Els temes d'investigació específics són diversos. Del seu seguiment es desprèn la situació del debat en els termes fixats pels interrogants als quals es desitja contestar:

– Hi ha raonaments entorn del fenomen de l'atur que l'expliquen en funció d'elements estructurals, mentre que d'altres autors ho fan a partir del supòsit de l'excessiva rigidesa (o la poca flexibilitat interna, incloent la salarial, i externa) del mercat de treball (Fina, 1991 i 1997; Jimeno i Toharia, 1994; Segura *et al.*, 1991).

– Altres enfocaments sobre l'estructura del mercat de treball se centren en els supòsits del trencament de la relació salarial fordista, destacant el pes de les polítiques de flexibilitat laboral de tota mena i

també de les polítiques encaminades a combatre o pal·liar l'atur (Toharia, 1986; Bilbao, 1998 i 1999a).

– Altres investigacions tracten l'estructuració del mercat de treball des de la perspectiva de les dinàmiques de segmentació d'aquell, analitzant els vincles entre segmentació productiva i segmentació laboral. Aleshores emfatitzen la centralitat tant de les mesures de flexibilització laboral com de les característiques del sistema productiu i empresarial espanyol, i subratllen la rellevància de les estratègies dels actors socials, principalment dels empresaris (Álvarez Aledo, 1997; Recio, 1988 i 1999). Cal també mencionar les aportacions que estudien els trets de les relacions laborals en l'economia submergida, un tema aquest que, amb excepcions (Jódar i altres, 1998), preocupà sobretot als últims setanta i començament dels vuitanta.

– Un altre objecte d'estudi són les anàlisis dels canvis conjunturals en el volum de l'ocupació, especialment el de les dinàmiques cícliques d'ocupació i d'atur (Fernández, Garrido i Toharia, 1991), i la importància respecte a aquestes qüestions de les mesures de flexibilitat externa, particularment de la contractació temporal (García Serrano, Garrido i Toharia, 1999).

Aportacions i resultats de la investigació

En termes globals, els treballs que incloem en aquest eix són més informatius i explicatius que els de l'eix anterior. Els principals resultats de la investigació poden resumir-se així:

a) L'estructura del mercat de treball, i la seva evolució en els últims anys, deixa entreveure la importància central dels trets del sistema productiu (Fina, 1991). Tot i així, s'estableixen diferències en les condicions d'ocupació de diferents col·lectius que responen a les seves característiques pròpies i prèvies a la inserció laboral i a l'estructura empresarial i sectorial en la qual es veuen immersos. A més, de la investigació (Recio, 1994a, 1998a i 1999; Álvarez Aledo, 1997) resulta la idea que la forta segmentació del mercat de treball es concreta en una sèrie de col·lectius desfavorits (dones, joves, majors de quaranta-cinc anys, etc.), la negativa situació dels quals deriva dels criteris flexibilitzadors i de vegades desreguladors que han orientat les polítiques d'ocupació. De fet, les principals anàlisis entorn del mercat de treball espanyol corresponen a treballs propis d'aquest eix, i la majoria d'estudiosos assenyalen que la seva evolució s'ha vist molt marcada per les polítiques flexibilitzadores d'ocupació i per la creació de figures contractuals afavoridores de la flexibilitat externa.

b) La flexibilització del circuit de l'ocupació presenta efectes perversos, no necessàriament desitjats per cap dels actors, i que expliquen en gran mesura la precarietat laboral. Tot i així, són diversos els autors que subratllen l'existència d'estratègies empresarials implícitament encaminades a precaritzar un gran nombre de llocs de treball (Recio, 1988a i 1988b; Bilbao, 1998). Tal com indicàvem en analitzar la literatura en termes quantitius, els efectes perversos han estat tractats a partir de premisses comunes i en abundància. Aquí interessa subratllar que els investigadors coincideixen a assenyalar que la precarietat laboral (de la qual la contractació temporal és només un dels exponents) és fruit de les pràctiques de les empreses, que donen més pes als mecanismes de flexibilitat externa en l'ocupació que –encara que també la utilitzen– a la flexibilitat interna.

c) Les estratègies dels actors socials han estat també objecte d'estudi. Del que hem indicat fins aquí es desprèn que la flexibilització de l'ocupació ha estat un objectiu empresarial que s'ha vist afavorit per les polítiques laborals dels diferents governs. Com a criteri general, les organitzacions empresarials reivindiquen, des del començament dels anys vuitanta, la flexibilització del conjunt del circuit de l'ocupació, des de les noves formes de contractació fins als costos d'acomiadament (Aguar i altres, 1999). Els seus èxits en aquest sentit han estat evidents, però no han comportat una desregulació dels mercats laborals tan àmplia com desitjarien. Els límits als objectius empresarials han estat imposats pels sindicats i, en menor mesura, per l'Administració. Fins al començament dels anys vuitanta, el Govern estava interessat en la concertació social i, per tant, la seva atenció a les demandes de les organitzacions empresarials havia de conjugar-se –almenys parcialment– amb la dedicada a les dels sindicats. Posteriorment, i amb èmfasis diversos, els diferents governs han comptat només de forma subsidiària amb els sindicats, ja que la qüestió de l'ocupació no ha estat prioritària en les seves polítiques. Aquestes polítiques han potenciat l'adaptació del teixit productiu als nous temps, en termes de flexibilitat productiva i en l'ús de la mà d'obra, coincidint en això amb les estratègies empresarials. Per la seva part, els sindicats han obtingut el reconeixement institucional i contrapartides en prestacions socials, tot i que aquestes últimes amb dificultats i inferiors a les preteses (Jordana, 1998; Miguélez, 1999). Els seus intents per fer front a la precarietat laboral han tingut poc èxit i només als últims anys intenten afrontar els canvis que s'esdevenen en l'ocupació i en el treball, no solament des de la negociació política centralitzada, sinó també des de les empreses, optant per una descentralització més gran en la negociació col·lectiva.

3.2.3. Anàlisis microfonamentades sobre noves formes d'ocupació i de treball: les polítiques de gestió de la mà d'obra dins el marc dels canvis de la producció i del treball

Aquest eix se situa en tercera posició en la producció científica espanyola sobre el nostre objecte d'estudi, malgrat que els fenòmens que s'estudien partint d'aquesta base són bàsics per entendre les formes en què es configuren les NFOT. D'altra banda, als últims anys els actors socials comencen a constatar (tot i que els sindicats ja ho feien des d'anys abans) els efectes perversos de les mesures de flexibilitat laboral que s'emfatitzen des d'aquesta perspectiva a través de l'anàlisi de la realitat dels centres de treball.

Tipus d'interrogants

S'observen les estratègies empresarials, principalment les que comporten temporalitat en l'ocupació, i també la redefinició de la relació de forces entre capital i treball. Els estudis parteixen, en moltes ocasions, de les aportacions fetes des de l'enfocament de la segmentació i de la constatació de la fragmentació de la mà d'obra i de les situacions d'ocupació.

Evolució del debat, temes de la investigació i situació actual

Els aspectes més significatius de la recerca són els següents:

- La configuració de xarxes d'empreses, i també la distribució de l'organització de la producció i del criteri de flexibilitat en l'ús de la mà d'obra que se'n deriven (Martín Artiles, 1993 i 1995; Castillo, 1989, 1991 i 1995; Tomás Carpi, Torrejón i Such, 1997).

- Els efectes i les formes de la precarització laboral (Álvarez Aledo, 1997; Bilbao, 1998; Cano, 1997; Recio, 1988 i 1999).

- L'impacte de les principals mesures d'ús flexible de la mà d'obra a les empreses, segons factors clau com ara: les polítiques empresarials de gestió de la força de treball i, en especial, de les pràctiques de contractació (Bilbao, Cachón i Prieto, 1990; Cachón, 1995a i 1997a; Prieto, 1991; Carrasquer, Coller i Miguélez, 1993; Grup d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball, 1997; Alòs i altres, 1999); les relacions entre innovació tecnològica, formació i requeriments empresarials (Lope, 1996; Lope, Lozares i Miguélez, 1997). Amb un èmfasi similar, s'estudia l'estructura de la població aturada (Prieto, 1994; Cantó, 1997; Torns, 1999; Torns, Carrasquer i Romero, 1995) i el pes de l'acció sindical en la definició, correcció i mitigació de les mesures de flexibilitat laboral (Alòs i Lope, 1991; Aragón, 1994; Lope i Alòs, 1999; Martín Artiles, 1995, etc.).

– S'estudien també els intercanvis negociats de flexibilitat externa o quantitativa per flexibilitat interna en l'ús de la força de treball en la negociació col·lectiva i en els pactes d'empreses concretes, generalment grans (García Murcia, 1998a, Falguera i López Bulla, 1997, etc.).

Aquests aspectes d'anàlisi són els que tenen més importància en la sociologia del treball espanyola actual, seguits, en menor mesura, dels estudis dels economistes laborals. Són, d'altra banda, indissoçiables, en termes d'intel·ligibilitat analítica, de la creixent autonomia dels actors de les relacions laborals, del pes de la negociació col·lectiva i de la concertació plural i la mesoconcertació, com també dels fenòmens estructurals que caracteritzen el mercat de treball i el teixit productiu i empresarial.

Aportacions i resultats de la investigació

Els treballs inserits en aquest eix s'ocupen del procés d'implantació de les NFOT i dels seus efectes. Però, al mateix temps, s'hi analitzen les reaccions i les estratègies dels actors socials a escala *micro*, dins el marc del centre de treball, i les experiències de regulació d'aquelles noves formes d'utilitzar el treball a la mateixa empresa. D'altra banda, el conjunt de la literatura d'aquest eix presenta dosis teoricoexplicatives més grans que les que poden apreciar-se en els altres dos eixos que hem tractat. Les seves aportacions principals són les següents:

a) Es considera el centre de treball com la unitat clau d'anàlisi per endinsar-se en el coneixement de les dinàmiques que defineixen les NFOT. En aquest sentit, s'apunta que les característiques de l'ocupació dels diversos col·lectius de treballadors i el seu risc d'exposició a l'atur estan parcialment en funció del sector productiu en què es troben. Tanmateix incideixen sobre això altres qüestions, com la posició de l'empresa en el mercat i en la xarxa de relacions interempresarials de la qual forma part, les exigències de qualificació i de formació que demanda la direcció, el grau d'innovació tecnològica que s'aplica, etc. Aquests factors, juntament amb la forta influència en les condicions d'ocupació que comporta l'existència o no d'una acció sindical organitzada, són bàsics a l'hora d'explicar la situació dels diversos col·lectius i al mateix temps condicionen les estratègies de les direccions empresarials.

b) Les estratègies empresarials estan guiant la direcció dels canvis en les formes d'ocupació i de treball. Les posicions dels sindicats i dels treballadors solen ésser reactives i defensives. Sorgeixen després que la direcció de l'empresa emprengui iniciatives concretes, sovint en l'àmbit de la flexibilitat contractual i de l'externalització, i

es basen a intentar conservar l'ocupació existent i part de les contrapartides que hi són associades. La major part de les investigacions apunten, a més, al predomini de les tendències a minimitzar el cost de la mà d'obra mitjançant polítiques de flexibilitat externa.

c) Entre els efectes negatius de les noves formes d'ocupació associades a la flexibilitat, cal advertir un alt grau de rotació de les plantilles (sobretot a causa de la contractació temporal) que dificulta disposar de treballadors amb experiència. Això va en detriment de les possibilitats d'augmentar la productivitat i d'aprofitar la innovació tecnològica o la mobilitat interna (Prieto, 1991; Lope, 1996a). Igualment comporta la repetició dels costos de formació i és, sens dubte, un dels efectes negatius no desitjats per cap dels actors, tampoc pels empresaris, en el procés de flexibilització. Les dificultats de formar treballadors que es mantinguin poc temps en el seu lloc de treball, l'augment de l'accidentalitat laboral (molt alta i que afecta particularment els sectors en què la temporalitat és més elevada) o les incerteses respecte a la vida quotidiana que propicia l'eventualitat en l'ocupació (Lope i Martín Artilles, 1993a i 1993b) són altres dels principals efectes negatius. D'altra banda, assistim a un augment dels contractes mercantils substitutoris de la relació d'ocupació assalariada, com a derivació de les pràctiques externalitzadores de les empreses. Això comporta una menor regulació de les condicions de treball, i menys possibilitats per a l'acció col·lectiva.

Els efectes positius se subratllen molt menys en els estudis. L'argument més important en aquest ordre remet a la idea que les noves fórmules contractuals permeten accedir a l'ocupació a col·lectius que altrament tindrien encara més difícil l'accés. L'augment, tot i que lleuger, de les taxes d'activitat femenina o la reducció de l'atur entre els joves als últims anys, són dades a favor d'aquest argument que, d'altra banda, sol anar acompanyat d'un altre de complementari: la flexibilitat com a factor necessari perquè les empreses siguin competitives. La millor adequació entre l'ús del temps en la vida quotidiana i del temps dedicat al treball que propicia alguna de les noves formes d'ocupació (per exemple, el treball temporal per part d'estudiants o el de temps parcial per dones) també són indicats com a efectes positius. Tanmateix, perquè aquella consideració positiva respongui a la realitat, aquelles formes d'ocupació han de respondre a una elecció personal i no ésser imposades per les estratègies de les empreses o les condicions del mercat laboral (Grup d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball, 1997). Pel que fa referència als efectes positius de les noves formes d'organització del treball (més qualificació, *enriquitment* del treball, més participació, etc.), la investigació assenjala la

poca extensió d'aquelles pràctiques, i també el fet que els beneficiaris solen ésser col·lectius específics (tècnics, caps intermedis i treballadors que ocupen posicions importants a l'empresa) i minoritaris.

d) Sobretot als últims anys, s'aprecia en algunes empreses l'aparició de mecanismes de regulació de les NFOT en els quals intervenen els sindicats, tot i que habitualment, tal com s'ha indicat, ho fan des d'una posició defensiva. Aquest aspecte té relació amb la tendència a l'empresarització de les relacions laborals a què ja hem al·ludit. En la negociació entre els agents socials, sobretot a les gran empreses, s'observen noves dinàmiques en termes d'intercanvi de flexibilitat quantitativa o externa per flexibilitat interna (conversió de treballadors temporals en permanents a canvi de l'augment de la mobilitat funcional o de la flexibilitat horària, per exemple), que intenten afrontar de manera diversa la precarietat laboral. Així, en els convenis o acords d'empresa creix, des de mitjan anys noranta, el nombre de clàusules destinades a la conversió d'ocupació temporal en fixa i, amb menys pes, les que al·ludeixen al manteniment o a la creació d'ocupació. Les contrapartides per a les direccions empresarials giren entorn de la flexibilitat en els horaris i en la jornada de treball, el major nombre de torns, retribucions inferiors per als ocupats de nou ingrés (doble escala salarial), millores en la productivitat, etc. Però aquelles clàusules continuen essent minoritàries, no arriben al 10 % dels treballadors que tenen conveni d'empresa (García Murcia, 1998a) i es donen sobretot en empreses de determinades característiques: grans, forta implantació sindical, situació econòmica favorable, i amb importants canvis tècnics o en l'organització de la producció i de l'empresa.

e) La dinàmica reguladora té relació amb els factors estructurals analitzats en el segon dels eixos tractats, i també amb una altra sèrie de fenòmens que les investigacions subratllen:

- la dualització del mercat de treball promoguda per la descentralització productiva i les xarxes d'empreses, que afavoreix l'externalització;
- les polítiques duals de gestió de la força de treball, que diferencien clarament la que es destina a treballadors *centrals* en l'àmbit de l'empresa dels considerats *perifèrics*, una tendència molt marcada en les empreses espanyoles;
- la importància i el pes específic de l'acció sindical en el centre de treball, que és molt pobra en el tipus d'empresa majoritari: la petita empresa;
- el dèbil procés de superació de l'organització del treball taylorià-fordista que s'aprecia en les empreses espanyoles, que fan prevaler l'ús de la flexibilitat externa per sobre de l'impuls a canvis significatius tendents a utilitzar més les capacitats de les persones en el treball.

f) Com a resum de bona part dels aspectes tractats en aquest eix, convé destacar que la investigació en aquest àmbit mostra que *no hi ha una relació directa entre el desenvolupament de les noves formes d'ocupació i el de les noves formes de treball*, especialment quan aquestes últimes comporten canvis significatius respecte als criteris organitzatius i de gestió tayloriana-fordistes. És veritat que hi ha empreses que les combinen; però està molt més estesa la utilització de formes contractuals flexibles que la de noves formes de treball, de manera que no és estrany que es denominin «bones pràctiques d'ocupació» (Martín Artiles i Jódar, 1999) els pocs casos en què es combina creació d'ocupació amb canvis organitzatius que tendeixen a *enriquir* el treball. Aquest fet contradiu els textos i els discursos managerials, en els quals els canvis en les formes d'ocupació i de treball es presenten com a mecanismes que busquen implicar i motivar els assalariats. Tanmateix els resultats de la investigació (Lope, 1996a; Lope i Martín Artiles, 1993a) mostren que aquella implicació es persegueix només per a una part molt limitada de la plantilla (la considerada *central* per part de l'empresa) i, a més, són relativament poques les empreses que desenvolupen polítiques en aquella direcció. La major part dels canvis apunta a la recerca de mecanismes de flexibilitat externa o a aquells que, suposant flexibilitat interna, no presenten grans modificacions respecte als criteris més tradicionals d'organització del treball.

4. Resum: Principals mancances en la literatura

En general, pot afirmar-se que la producció científica espanyola sobre les NFOT i els seus mecanismes de regulació és progressivament important. Dels apartats anteriors es desprenen ja les principals aportacions efectuades. En aquest últim apartat en subratllem les mancances més significatives.

Entre aquestes mancances sobresurt l'escassetat de la literatura dirigida de forma específica a tractar les noves dinàmiques de concertació i regulació de l'ocupació a escala local, malgrat que en alguns textos sí que s'aproximen a aquestes qüestions (Subirats, 1987; Sanromà, 1990; Ochando, 1994). Però també és veritat que aquests textos es complementen amb estudis més recents sobre els *nous filons d'ocupació*, la concreció dels quals es fa en l'àmbit local i, sovint, com a producte de la lògica d'interacció dels agents socials dins aquest àmbit. A més a més, aquests estudis estan creixent en importància als últims anys (Cachón, 1997b i 1999; Casado, 1996; Sánchez, 1997), com a fidel reflex de la rellevància que darrerament ha adquirit aquesta qüestió en termes d'ocupació.

De forma més concreta i minuciosa, entre les àrees en què el volum de la literatura produïda és relativament escassa, cal destacar la de l'anàlisi de les relacions que s'estableixen entre els actors col·lectius de les relacions laborals i fenòmens com el dels recents intercanvis entre flexibilitat interna i externa, que es porten a terme de forma negociada en determinades empreses i, amb menys pes, a partir de convenis col·lectius sectorials. D'altra banda, pel que es refereix a l'anàlisi de les polítiques actives d'ocupació, cal indicar que no se sol vincular a l'anàlisi de fenòmens estructurals o d'altres tipus, que servirien per omplir-la de contingut explicatiu.

Un altre aspecte és que els estudis empírics sobre empreses continuen centrant-se en el sector secundari. Són escassos els que es basen en centres de treball dels serveis, al marge dels que es realitzen sobre els més tradicionals, com el cas del sector financer. Això no obstant, també és veritat que s'aprecia un interès creixent per apropar-se a la problemàtica dels serveis. Tanmateix cal indicar que si bé col·lectius com els dels joves o el de les dones són estudiats cada vegada amb més profunditat, especialment aquest últim, hi ha d'altres col·lectius emergents a partir del nou context d'ocupació que han merescut una atenció molt escassa. Així, els treballadors autònoms o les lògiques de l'acció col·lectiva dels treballadors precaris i dels aturats s'han tractat amb una importància inferior al que seria desitjable.

D'altra banda, als últims anys es detecten una sèrie de tendències que permeten millorar la qualitat explicativa de les investigacions sobre algunes qüestions. És el cas de la tendència a trencar amb concepcions dicotòmiques entorn de la problemàtica de la concertació social. Es va passant, doncs, de l'oposició entre pluralisme i neocorporativisme a centrar-se en les xarxes que donen compte dels acords i de les polítiques públiques resultants, en diferents àmbits i combinacions d'intercanvi de tipus polític entre els agents socials. Igualment s'esdevé amb l'estudi més concret de les NFOT. Es tendeix a complexificar l'anàlisi dels efectes negatius derivats de les formes de concreció majoritàries, interrelacionant les transformacions en l'organització de la producció, de l'empresa i del treball amb les noves formes d'ocupació; qüestió que comporta l'anàlisi de les relacions entre la construcció dels segments interns i externs a l'empresa dels mercats de treball amb els quals aquella interactua.

En definitiva, en la producció científica espanyola es detecten mancances o escassetat de tractament d'alguns aspectes relatius a les NFOT i als seus mecanismes de regulació. Però, al mateix temps, s'adverteix una progressiva atenció envers aquells i un grau més alt d'aprofundiment teòric i analític que augmenta el nivell i el rigor ex-

plicatiu dels estudis efectuats. En són una bona prova les aportacions i els resultats de les investigacions que hem indicat per a cadascun dels tres eixos entorn dels quals desenvolupen els estudis.

Bibliografia

- AGUAR, M. J.; CASADEMUNT, A.; MOLINS, J. (1999). «Las organizaciones empresariales en la etapa de consolidación democrática (1986-1997). Unión Europea, desconcertación y diálogo social». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- ALBA, A. (1992). «El empleo autónomo en una economía con desempleo masivo». *Economía Industrial*, núm. 284.
- ALBERS, D. (1994). *La política regional de los sindicatos europeos*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- ALBERT, S.; GARCÍA, P. (1993). «Temporalidad y segmentación en el mercado de trabajo. El papel de las ETT». *Revista de Trabajo y Seguridad Social*, núm. 12.
- ALÒS-MONER, R. de; MIGUÉLEZ, F.; RECIO, A. (1988-1990). *El trabajo precario en Cataluña: a) La construcción textil lanera del Vallès Occidental (1988); b) Relaciones laborales y trabajo precario en el comercio (1988); c) Transformaciones en el proceso productivo del sector auxiliar de la automoción (1990); y d) Transformaciones laborales en la industria de la construcción en Cataluña (1990)*. Barcelona: CERES-CONC.
- ALÒS-MONER, R. de [et al.] (1991). *Primera encuesta de relaciones laborales en Cataluña: análisis de las empresas de las industrias de Alimentación, Metal, Químicas y Textil*. Barcelona: CONC-CERES.
- ALÒS-MONER, R. de; LOPE, A. (1991). «Los sindicatos en los centros de trabajo». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.
- ALÒS-MONER, R. de [et. al.] (1994). *La reforma de la legislación laboral*. Barcelona: Columna-CONC.
- ALÒS-MONER, R. de; JÓDAR, P. (1997). «La descentralització productiva, motor dels sistemes locals d'empresa». *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 51.
- ALÒS-MONER, R. de; LOPE, A.; MARTÍN ARTILES, A. (1998). «Spain: the development of agreement relevant to employment and to the labour market policies». Document intern de la investigació de: CROCHET, M.; SPINEUX, A. [dir.]. *Établissement d'un rapport annuel ayant pour objet la concertation sociale et la négociation collective*. Lovaina-La Neuve: Université Catholique de Lovaine.
- ÁLVAREZ ALEDO, C. (1997). *El impacto de la contratación temporal laboral sobre el sistema productivo español*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- ARAGÓN, J. (1994). «El debate sobre el empleo en Europa: propuestas y contradicciones del Libro Blanco sobre crecimiento, competitividad y empleo». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 5.
- ARRANZ, A. [et al.] (1996). «Trabajo autónomo, generación de empleo y economía social». *Revista CIRIEC* (València), núm. 22.

- BAILLO RUIZ, V. (1992). «La formación de los recursos humanos como factor de competitividad. Especialización de la mano de obra en los sistemas productivos locales». *Economía Industrial*, núm. 287.
- BALLESTER, I. (1995). «El trabajador autónomo de la industria y de los servicios en el ordenamiento jurídico de la Seguridad Social». *Revista de Trabajo y Seguridad Social*, núm. 17.
- BAYLOS, A. (1999). «La intervención normativa del Estado en las relaciones laborales colectivas 1987-1997». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- BENTOLILA, S.; DOLADO, J. J. (1993). *La contratación temporal y sus efectos sobre la competitividad*. Madrid: Servicio de Estudios del Banco de España.
- BILBAO, A. (1998). «El trabajador precario». *Arxius de Sociologia*, núm. 2. València: Ed. Afers; Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València.
- (1999): «La posición del trabajo y la reforma del mercado de trabajo». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- BILBAO, A.; CACHÓN, L.; PRIETO, C. (1990). *Políticas empresariales de mano de obra. Un estudio realizado en la cuenca industrializada del sur madrileño*. Madrid: Dirección General de Economía y Planificación.
- CACHÓN, L. (1995). «La contratación temporal en España: mercado de trabajo y prácticas empresariales». *Ekonomiaz*, núm. 31-32.
- (1997a). «Dispositivos para inserción de jóvenes en el mercado de trabajo en España (1975-1994)». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 11.
- (1997b). «La formación y los “nuevos yacimientos de empleo” en España». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 77-78.
- CACHÓN, L.; FUNDACIÓN TOMILLO (1999). *Nuevos yacimientos de empleo en España. Potencial de crecimiento y desarrollo futuro*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- CACHÓN, L.; PALACIO, J. (1999). «Política de empleo en España desde el ingreso en la Unión Europea». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- CANO, E. (1997). *Canvi socioeconòmic i precarització laboral en el sistema capitalista*. València: Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de València. [Tesi doctoral]
- CARRASQUER, P.; COLLER, X.; MIGUÉLEZ, F. (1993). *Polítiques de regulació de la mà d'obra a l'Europa dels noranta. El cas de Catalunya*. Working-paper, núm. 1. Bellaterra: QUIT-UAB.
- CASADO DÍAZ, J. M. (1996). «Mercados de trabajo locales. Análisis preliminar del caso valenciano». *Revista de Estudios Regionales* (Málaga), núm. 45.
- CASTILLO, J. J. (1989). *La división del trabajo entre empresas. Las condiciones de trabajo en los sectores de la electrónica y del mueble en la Comunidad de Madrid*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- (1992). «Reestructuración productiva y organización del trabajo». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.

- (1994). «¿Nuevas formas de organización del trabajo o precarización del empleo?». A: VALDÉS DAL-REÉ, F. [comp.]. *Sindicalismo y cambio social*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- (1995). «Distritos o detritos industriales: la nueva organización productiva en España». *Revista Internacional de Sociología*, núm. 9.
- (1996). *Sociología del trabajo. Un proyecto docente*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- CONSEJO ECONÓMICO Y SOCIAL (1998). *Memoria sobre la situación socioeconómica y laboral*. Madrid: CES.
- CRUZ VILLALÓN, J. (1994). «Descentralización productiva y sistema de relaciones laborales». *Revista de Trabajo y Seguridad Social*, núm. 13.
- DE MATOS, C. A. (1990). «La descentralización, ¿una nueva panacea para impulsar el desarrollo local?». *Revista de Estudios Regionales* (Sevilla), núm. 26.
- EIRO (EUROPEAN INDUSTRIAL RELATIONS OBSERVATORY) (1997-1999). *Spanish Features*. A: <http://www.eiro.eurofound.ie/>. Dublín: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.*
- ESPINA, A. (1991a). *Empleo, democracia y relaciones industriales en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- (1991b): *Concertación social, neocorporatismo y democracia*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- (1999). «El "Guadiana" de la concertación neocorporatista en España: de la huelga general de 1988 a los acuerdos de 1997». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- FALGUERA, M.; LÓPEZ-BULLA, J. L. (1997). *El sindicalismo en la encrucijada*. Barcelona: Columna; CONC.
- FERNÁNDEZ, F.; GARRIDO, L.; TOHARIA, L. (1991). «Empleo y paro en España, 1976-1990». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.
- FINA, L. (1991). *El problema del paro y de la flexibilidad del empleo. Informe sobre un debate*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- GARCÍA MURCIA, J. (1998a). *Condiciones de empleo y de trabajo en la negociación colectiva. Estado de los convenios colectivos de sector (1994-1996)*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- (1998b): *Los acuerdos de empresa*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- GARCÍA SERRANO, C. [et al.] (1999). «Empleo y paro en España: algunas cuestiones candentes» A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.
- GRUP D'ESTUDIS SOCIOLÒGICS SOBRE LA VIDA QUOTIDIANA I EL TREBALL (1997). *Economía, trabajo y empresa*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- (2000). *¿Más formación, más empleo?* Madrid: Consejo Económico y Social. [En prensa]
- GRUP D'EXPERTS TASK-FORCE (1999). *Un marc per al desenvolupament d'acords sobre ocupació a les empreses*. Sabadell: CC. OO. del Vallès Occidental.

* En aquesta pàgina web, hem trobat uns vint documents d'interès.

- JIMENO, J.; TOHARIA, L. (1994). *Unemployment and labour market flexibility. The Spanish case*. Ginebra: International Labour Office.
- JORDANA, J. (1994). «Sindicatos y política en España: la influencia de las condiciones organizativas en las estructuras sindicales». *Revista Internacional de Sociología*, núm. 22-23. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas.
- Jornades sobre Govern local i ocupació* (1999). Barcelona: Diputació de Barcelona. Àrea de Promoció Econòmica i Habitatge.
- LOPE, A. (1990). *Els treballadors, actituds associatives i acció sindical a l'empresa: el cas d'un centre productiu del metall*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- (1994). *Innovació tecnològica: ocupació, gestió de la mà d'obra i canvis organitzatius a les empreses*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- (1996a). *Innovación tecnológica y cualificación. La polarización de las cualificaciones en la empresa*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- (1996b). «La regulació de les relacions laborals a les quatre regions motor d'Europa. El cas de Catalunya». *Anuari sociolaboral de Catalunya 1995*. Barcelona: Institut d'Estudis Laborals-Universitat de Barcelona.
- (1997). «Autonomia e "laissez-faire" in Catalogna». A: REGALIA, I. [dir.]. *Regioni e relazioni industriali in Europa: potenzialità e limiti di un livello intermedio di regionalize sociale*. Milà: Franco Angeli.
- LOPE, A; MARTÍN ARTILES, A. (1993a). «Cambio técnico y recualificación. Formación y adquisición de cualificaciones en la empresa». *Sociología del Trabajo*, núm. 19.
- (1993b). «Dinámica de las cualificaciones y política de recursos humanos». *Revista de Economía y Sociología del Trabajo*, núm. 21/22.
- LOPE, A.; LOZARES, C.; MIGUÉLEZ, F. (1997). «Perspectivas de análisis y primeros resultados sobre la relación entre formación y empleo». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 77-78.
- LOPE, A.; ALÓS-MONER, R. de (1999). «La acción sindical en la empresa. Entre el desconcierto y la reacción». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- MARTÍN, C. (1997). «El mercado de trabajo español en perspectiva europea: un panorama». *Papeles de Economía Española*, núm. 72.
- MARTÍN AGUADO, A. (1996). «Expansión de la precarización tras la contrarforma laboral: la negociación colectiva como instrumento neutralizador y generador de empleo estable». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 9.
- MARTÍN ARTILES, A. (1993). *La empresa red: Un modelo de división del trabajo entre empresas*. Working paper. Bellaterra: QUIT-Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1995). *Flexibilidad y relaciones laborales*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- (1997a). «Del trabajo informal al empleo estable». *Revista de Treball Social*, núm. 147.
- (1997b). «Pactos sociales y política de empleo. El caso español (1978-1997)». A: *Relaciones laborales y diálogo social en el Cono Sur*. Montevideo: Universidad Católica de Montevideo.

- MARTÍN ARTILES, A.; MIGUÉLEZ, F.; LOPE, A. (1998). «Human Resources Policies, Training and Qualifications». *Transfer: European Review of Labour and Research* (Brussel·les), vol. 1, núm. 1.
- MARTÍN ARTILES, A.; JÓDAR, P. (1999). «Acords sobre ocupació a les empreses. Estudi de cas». A: *Acords sobre ocupació a les empreses*. Sabadell: CC. OO. del Vallès Occidental.
- MARTÍN ARTILES, A.; ALÒS-MONER, R. DE (1999). «Flexibility strategies and working conditions in Spain (Cases study)». A: *Project Flexible employment policies and working conditions to European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Document intern]
- MARTÍNEZ-ALONSO, J. L. (1998). «L'organització territorial i els governs locals a Catalunya». A: CAMINAL, M.; MATAS, J. [dir.]. *El sistema polític de Catalunya*. Barcelona: Tecnos.
- MELLADO, C. A. [et al.] (1995). «Los pactos o acuerdos de empresa: naturaleza y régimen jurídico». *Relaciones Laborales*, vol. I.
- MIGUÉLEZ, F. (1995a). «Estrategias e ideologías de la flexibilidad». *Mientras Tanto*, núm. 60.
- (1995b). «El mercado de trabajo en España y la persistencia de las diferencias con la Unión Europea. ¿Un modelo en expansión?». *Revista de Economía y Sociología del Trabajo*, núm. 27-28.
- (1999). «Presente y futuro del sindicalismo». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. (1991). «Introducción y prólogo». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.
- (1999). «Introducción. De las relaciones laborales a las relaciones de empleo: una nueva realidad social, un nuevo marco teórico». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- MIGUÉLEZ, F. [et al.] (1995). «Trabajo y profesiones. El caso de Catalunya». *Sociología del Trabajo*, núm. 23.
- MIGUÉLEZ, F.; MARTÍN ARTILES, A.; PASTOR, I. (1997). «La risorse umane in un mercato dualistico: Catalogna». A: REGINI, M. [dir.]. *La risorse umane nelle regioni forti d'Europa*. Milà: Il Mulino.
- MIGUÉLEZ, F.; REBOLLO, O. (1999). «La negociación colectiva en los noventa». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- OCHANDO, C. (1994). «Los pactos regionales: ¿una nueva fórmula de recuperación de la crisis económica en España?». *Relaciones Laborales*, vol. 1.
- OJEDA AVILÉS, A. (1990). *La concertación social tras la crisis*. Madrid: Ariel.
- PALACIO MORENA, J. I. (1997). «Prólogo». A: ÁLVAREZ ALEDO, J. *El impacto de la contratación laboral sobre el sistema productivo español*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- POVEDA, R.; SANTOS ORTEGA, A. (1998). «El mercado de trabajo devastado: procesos de flexibilidad a la española». A: *Arxius de Sociologia*. València: Ed. Afers; Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València.
-

- PRIETO, C. (1991). «Las políticas empresariales de gestión de la mano de obra». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.
- (1994). *Trabajadores y condiciones de Trabajo*. Madrid: HOAC.
- REBOLLO, O. [et al.] (1993). *El sindicalismo a través de sus protagonistas*. Barcelona: CONC-CERES.
- RECIO, A. (1988). *Capitalismo y formas de contratación laboral*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- (1988). «Flexibilidad, eficiencia y desigualdad (notas sobre la flexibilidad laboral)». *Sociología del Trabajo* (nova època), núm. 4.
- (1994a): «Flexibilidad laboral y desempleo en España. (Reflexiones al filo de la reforma laboral)». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 5.
- (1994b). «Economic internationalisation and the labour market in Spain». A: CASTRO, A. [et al.] [dir.]. *International integration and labour market organisation*. Londres: Academic Press.
- (1998a). «La política laboral: acuerdo y conflicto en un contexto de reforma continua». A: GOMÀ, R.; SUBIRATS, J. [dir.]. *Políticas públicas en España*. Barcelona: Ariel.
- (1998b). «La crisis del trabajo». *Mientras Tanto*, núm. 73.
- (1999). «La segmentación del mercado laboral en España». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. [dir.]. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- REY GUANTER, S. del (1998): *La negociación colectiva tras la reforma laboral de 1994. Perspectivas a la luz de los acuerdos colectivos de 1997*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- RIVERO LAMARA, J. (1998). «La flexibilización de la vida laboral: potencialidades y retos para el derecho del trabajo». A: *Documentación Laboral* (Madrid: ACARL).
- ROCA, J. (1993). *Pactos sociales y política de rentas*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- RODRÍGUEZ-PIÑERO, M. (1994). *Las ETT en España*. València: Tirant lo Blanch.
- (1998). «Empleo juvenil y política de empleo». *Relaciones Laborales*, vol. I.
- RUESGA, S. (1997). «Presentación» del monogràfic «Trabajo, mercado y sociedad: las relaciones laborales en la encrucijada». *Sistema*, núm. 140-141.
- SALA FRANCO, T. (1996). *Los acuerdos o pactos de empresa: Distintas modalidades de negociación en la empresa*. València: Tirant lo Blanch.
- SANCHEZ, E. (1997). *Los nuevos yacimientos de empleo*. Barcelona: Fundació CIREM.
- SANROMÀ, E. (1996). «El mercado de trabajo en los sistemas locales de empresa. El caso de España». *Información Comercial Española* (Madrid: Ministerio de Economía y Hacienda), núm. 754.
- SANTOS, M.; FERNÁNDEZ, J.; ALAS-PUMARIÑO, A. (1998). «Discrecionalidad empresarial en la gestión de la fuerza de trabajo». *Sociología del Trabajo*, núm. 32.
- SEGURA, J. [et al.] (1991). *Análisis de la contratación temporal en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- SOLANS, M. A. (1995). *Concertación social y otras formas de neocorporatismo en España y la Comunidad Europea*. Madrid: Tecnos.

- SOLÉ, C. (1995). «Estructura social, organitzacions del treball i el capital, i la recerca del neocorporatisme a Catalunya». *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 1.
- SUBIRATS, J. (1987). *Iniciatives econòmiques locals i concertació social*. Bellaterra: Departament de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona. [Document intern]
- TOHARIA, L. (1992). «El mercado de trabajo en España». A: GUITTON, C.; MARUANI, M.; REYNAUD, E. [comp.]. *El empleo en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- (1998). *El mercado de trabajo en España*. Madrid: McGraw-Hill.
- TOMÁS CARPI, J. A.; TORREJÓN, M.; SUCH, J. (1997). «Producción flexible, redes empresariales y sistemas territoriales de pequeñas y medianas empresas. La Industrial Textil Valenciana». *Sociología del Trabajo*, núm. 36.
- TORNS, T. (1995). «Los nuevos empleos, cualificación y valoración». Ponència al Seminari IRIS-CREW (París).
- (1999a). «El futuro del empleo femenino y los yacimientos de empleo». Comunicació a la conferència internacional sobre «El empleo y las sociedades avanzadas». Sevilla: Instituto de Desarrollo Regional.
- (1999b). «Las asalariadas: un mercado de género». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P.; ROMERO, A. (1995). *El perfil sociolaboral del paro femenino en España*. Madrid: Instituto de la Mujer.